
ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA
BDU
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: kamillik@mail.ru

**MÜASİR FARS DİLİ SEQMENTASIYASINDA / C_{NOVLU}C_{KIPLƏŞƏN} /
SAMİT KOMBİNASIYASININ FONETİK SƏCİYYƏSİ**

Açar sözlər : samit, sait, novlu samitlər, kipləşən (partlayışlı) samitlər, heca, fonem,

Ключевые слова: согласный, гласный, щелевые согласные , взрывные согласные слог, фонем

Key words: consonant, vowel, fricatives consonant, plosive consonants, syllable, phoneme

Giriş: Fars dilinin mövcud fonemlərinin sayının 6 monofonq sait, 23 samitdən ibarət olduğunu bildiyimizdən 3 heca növünü əsas götürərkən, bu dilin hecalarının sayı 76314 olmalıdır. Lakin dildəki fonemlərin yanaşı işlənməsindəki məhdudiyyətə əsasən bu hecaların sayı xeyli azdır.

Müqəddimə: Bildiyimiz kimi “bütün dünya dillərində hər bir fonemin hansı fonemin yanında gəlməsi həmin dilin daxili qanuniyyətindən asılıdır”. (1, s. 257) Fonemlərin bir-birinin yanında yerləşməsi, tələffüz edilə bilməsi “məhdudiyyət”dən (constraint), yerləşmə imkanından (struktral pressure) asılıdır. Bu belədirsə, həqiqətdə dilin işlətdiyi hecaların sayı yuxarıda verilmiş rəqəmin onda birindən də kiçik bir ədəd təşkil edir. Dildə qəbul edilib işlənən hecalar üçün iki xüsusiyyət vacibdir: əvvəla hecanı təşkil edən səslər dilin heca quruluşuna uyğun olmalı; ikincisi həmin heca dilin sözləri daxilində, söz yaradıcılığında iştirak etməlidir. Əslində eksperiment işlərində dildə mənası olmayan söz və hecalardan da istifadə etmək mümkündür. Lakin biz bu tədqiqimizi dildə mənası olan birhecalı sözlər əsasında aparmışıq.

1.1. Heca modellərində sait və samitlərin fonetik pozisiyası

Hecanı təşkil edən sait səslər aparıcı, mərkəz səslərdir. Samit səslər isə ya mərkəz səsdən əvvəl, ya da sonra gəlir. Fars dilinin bir hecalı sözlərinin hər birində sait səslər istisnasız olaraq iştirak edir. Son dövrlər örtüsüz hecalar qəbul edilmədiyindən, bu dildə ən işlək 3 heca modeli - /CV,CVC,CVCC/ olduğu müəyyənləşmişdir (6, s. 109; 2, s.145).

Fars dili sait fonemlərinin hər biri mərkəz səs kimi hecaların tərkibində iştirak edə bilir:

1. /CV/ heca tipində mərkəz səsdən sonra heç bir fonem gəlmir. Yəni sait fonem həm də hecanın sonunu bildirir. Məsələn: / ta; be; bə-dən; bo-lur; bu; bi /.

2. Bir samit səslə başlayıb, bir samitlə qapanan heca /CVC/. Göründüyü kimi burada samit səs həm də hecanın sonudur. Məsələn : /bar; dur; zir; kon-dor; sər; deh/.

3. Bir samit səslə başlayıb, iki samit səslə qapanan heca /CVCC/. Belə hecalarda mərkəz səsdən sonra 2 samit fonem bilavasitə hecanı qapadır. Mərkəz səsdən sonra gələn bu iki samit də müəyyən qanuna uyğun şəkildə saiti izləyirlər. Məs.: /rast; quşt; bist; pəst; şost; nesf./

2.1. Fars dilinin samit səs birləşmələri:

Fars dili leksemləri və hecalarının başında iki və daha artıq samit gələ bilmədiyini halda söz, heca sonu və söz daxilində 2 və ya 3 samit səs yanaşı gələ bilər (4, s.125). Bu yanaşı işlənən samitlərə fars dilində (xuşe); ingilis dilində isə (cluster combination) deyilir. İki yanaşı gələn samit /CVCC/ tipli hecada; üç samit fonem birləşməsi isə sözlər daxilində /CVCC+/CVC/, yaxud /CV/ heca tiplərinin birləşməsi zamanı olur. Məs.: /dəstbənd/-qolbağ,bilərzik; /səngkar/-daş ustası; /səbkşenas/-üslubçu (4, s.12)

Bizim tədqiqimizdə /CVCC/ tipli bir hecalı sözlərdəki yanaşı gələn və birləşmə yaradan novlu və kipləşən samitlər /CC/ birləşməsində baş verən fonetik məhdudiyət, uyğunluq xüsusiyyəti çərçivəsində dilin mövcud imkanları araşdırılmışdır.

Fars dilində 23 samit fonem olduğunu nəzərə alsaq, bu dildə /CC/ tipli iki samit birləşməsi: $23 \times 23 = 529$ olmalı idi. Heç bir istisna olmadan ikihecalı leksemlərin birləşmələri zamanı 2 samitin yanaşı düşməsi mümkündür. Ancaq bir cəhəti unutmaq olmaz ki, heca ayrıcında daxili fasilə, iki leksem birləşməsi zamanı isə həm fasilə, həm də düzgü onların tələffüzündə fonetik, akustik fərqlər yaradır. İkihecalı sözlər daxilindəki /CC/ birləşməsi 529 – dan 331; birhecalı sözlər daxilində isə cəmi 205 – dir. Yəni əslində birhecalı /CVCC/ tipli sözlərdə /CC/ (iki samitin yanaşı gəlməsi böyük məhdudiyət qarşısında qalır.) Bu zaman dil və onun fonem quruluşu çatışmazlığı ləğv etmək, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün assimilyasiya, eliziya, dissimilyasiya, metateza, proteza, cingiltiəşmə, karlaşma kimi müxtəlif fonetik hadisələrdən istifadə edir (4,s.12).

3.1. Novlu və kipləşən / C_{novlu}C_{kipləşən} / samitlər birləşməsi

Novlu və kipləşən samitlər haqqında keçən məqaləmizdə (4 və 5) ətraflı danışmışdıq. Bu məqalədə novlu samitlərdən 8 fonem: /f, v, s, z, ş, ž, x, h/; kipləşən (partlayışlı) samitlərdən də 8 fonem: /p, b, t, d, k, g, q, ʔ/ tədqiq obyektidir.

/C_{novlu}C_{kipləşən}/ adlarından da məlum olduğu kimi bu birləşmələrdə birinci samit novlu, ikincisi samit fonem isə isə kipləşəndir. Bu samitlərin

tələffüzü zamanı ciyərlərdən gələn hava axını əvvəlcə artikulyasiya orqanlarının yaratdığı novdan keçərək, sonra qapanma və kipləşmə ilə üzləşib, maneəni ləğv edərək formalaşırlar. Apardığımız tədqiqatın nəticəsi aşağıdakı 1-1 cədvəlində verilmişdir:

Cədvəl 1-1 C_{novlu}C_{kipləşən} samitlərin birləşmə daxilində formalaşması

N novlu	f	v	s	z	ş	ž	x	h	cə cəmi:24
K kipləşən									
p									
b		Z zovb	q qəsb	J kəzb					
t	moft	S sovt	məst		Q qušt		r bəxt	boht	
d		Q qovd	Q qəsd	D mozd				məhd	
k			S susk		məšk				
g									
q	vefq	Ş şovq	F fesq	F rezq	məşq				
'	əf nəf '	N nov'	V vos'	V vəz '					

- Cədvəldən də göründüyü kimi 24 dil faktının 11- də yanaşı gələn samitlər eyni və ya çox yaxın tələffüz məxrəcində ardıcıl olaraq formalaşır: /qəsd, məšk .../ sözlərində olduğu kimi.

- CC birləşməsinin 13- də samitlər ayrı-ayrı tələffüz məxrəclərində əmələ gəlirlər: / /vos', moft ... / leksemlərdə olduğu kimi.

Dildə olan məhdudiyyət qanunu baxımından əvvəlki birləşməyə nisbətən , burada samitin eyni, yaxud fərqli tələffüz məxrəcində formalaşmasının tələffüzün çətin və ya asanlıqına o qədər də təsiri yoxdur. Gördüyümüz kimi (cədvəl 1-1) eyni tələffüz məxrəcində formalaşanlar 11; müxtəlif tələffüz məxrəcində formalaşanlar isə 13- dür.

Cədvəl 1-2 C_{novlu}C_{kipləşən} samitlərin tələffüz məxrəcinin harada formalaşmasını əks olunması

C birləşmələri	C _{novlu} C _{kipləşən}	N novun və daralmanın əmələ gəldiyi məxrəc	Q qapanma və kipləşmənin əmələ gəldiyi məxrəc
/s	st,sd,zd, št,sk,	ağız	ağız

šk,sq, šq /		
zq	-----	-----
xt	-----	-----
sb,zb	-----	qoşa dodaq
s ³ , z ³	-----	xirdək
t ³ , v ³	d diş arxası; yux.dişlər,dodaq	-----
vb	-----	qoşa dodaq
vt,ft, fq,vq,vd	-----	ağız
ht,hd/	xirdək	ağız

Bu birləşmələrdə, yəni novlu və kipləşən samit birləşmələrində bir məxrəcdə formalaşan iki samit əvvəlki məhdudiyətlə əks mütənəsidir. Yəni əmələgəlmə yerlərindəki fasilə az olduqca samitlərin tələffüzü daha asan olur. Məhz buna görə də belə birləşmələrin formalaşma yerləri bir-birindən uzaq olan samitlərə nisbətən iki dəfə artıqdır.

Cədvəl 1-3 C_{novlu}C_{kipləşən} samitlərin cingiltili və kar xüsusiyyətə münasibəti

CC - nin birincisi novlu samit		CC –nin ikincisi kipləşən samit		CC – nin növü
cingiltili samit	kar samit	cicingiltili samit	kar samit	
6	-	6	-	C ₁ C ₁
-	9	-	9	C ₂ C ₂
3	-	-	3	C ₁ C ₂
-	6	6	-	C ₂ C ₁

1-3 cədvəlindən göründüyü kimi novlu, kipləşən /CC/ - də 24 dil faktından 6 birləşmədə hər iki tərəf cingiltili; 9 - da isə hər iki tərəf kar samitdir. Eyni zamanda 9 samit də yarım cingiltili tələffüz olunur. Yarım cingiltili samitlər arasından da 6 nümunədə birinci üzv kar, ikinci üzv isə cingiltilidir. 3 birləşmədə də birinci üzv cingiltili, ikinci üzv isə kar samitdir. Beləliklə bunları topladıqda 9 /CC/ -də novlular cingiltilidir. Bu dediklərimizdən aşağıdakı ümumi nəticələrə gəlmək mümkündür:

1.C_{novlu}C_{kipləşən} birləşmələrdə kar xüsusiyyətə və ya yarım cingiltiliyə meyillik aşkar görünür. Burada nisbət 9-un 6 -ya; yarım cingiltilikdə isə 9-un 9- a nisbətindədir.

2. Yarım cingiltili xüsusiyyətli kipləşən samitlər cingiltiəşməyə meyilli olduğu halda (6 dil faktında cingiltili; 3 dil faktında isə kardır.) Novlu samitlər isə əksinə 6 nümunədə kar, yalnız 3 nümunədə isə cingiltilidir.

3. Ümumiyyətlə götürüldə də novlü samitlər karlaşmaya daha çox meyillidirlər. Elə buna görə də CC birləşməsində kar novlular 15; cingiltilər isə 9-dur.

4. $C_{novlu} C_{kipləşən}$ birləşməsindəki kipləşən samitlər eyni şəkildə cingiltili və kar

xüsusiyyətlərini göstərirlər. Birləşmələrdəki kar və cingiltili olmaları isə 12-nin, 12-yə nisbətindədir.

Buradada 64 ola biləcək birləşmədən dildə yalnız 24 nümunəyə təsadüf olunmuşdur. Qalan 40 dil faktı isə potensial vəziyyətdə, dilin ehtiyat fondunda qalmışdır. Deməli başqa birləşmələrdə olduğu kimi burada da müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Aşağıda onları nəzərdən keçirək:

1. Fars dilinin özünə məxsus /p, ž, g/ samitləri dildə işlənmə tezliyi zəif olduğuna görə /žb, žt, xg, šp/ birləşmələrinə təsadüf etməmişik.

2. Eyni tələffüz məxrəcində formalaşan samitlər də birləşmə yarada bilmirlər. (Burada /sovb/ sözü istisnadır. Ona görə ki tələffüzdə /v/ özünün sait variantına keçir və leksem /souv/ kimi səslənir.)

3. Boğaz yolu, xirdəkdə əmələ gələn iki çox yaxın məxrəcli /hq, x³/ CC-ni tələffüz etmək çətinlik yaratdığı üçün belə birləşmələr də dildə mövcud deyildir.

4. CC birləşmələrində az iştirak edən kipləşən samitlərdən biri də /k/-dir. Bu kar samit fonemlə novlu kar samitlər /x, f, h/ birləşmə əmələ gətirə bilmirlər.

Yuxarıda deyilənlərdən novlu və kipləşən samitlərin bir-biri ilə distributivliyini araşdırdıqda da maraqlı nəticələr əldə etmək mümkündür:

a). /CC/-nin birinci səsi novlu /f/ olarsa, ikinci səs mütləq üç kipləşən /t, q, ³/ samitlərindən biri olmalıdır.

b). /CC/-nin birinci səsi novlu /v/ olarsa, onun ikinci fonemi 5 kipləşən samitdir: /b, t, d, q, ³/.

c). /CC/-nin birinci səsi novlu /s/ olarsa, ikinci tərəfdə /b, t, d, k, q, ³/ kipləşən samitlərdən biri ola bilər.

ç). /CC/-nin birinci səsi novlu /z/ olarsa, ikinci tərəfdə /b, d, q, ³/ kipləşən samitlərdən biri olur.

d). /CC/-nin birinci səsi novlu /š/ samitdirsə, ikinci tərəfdəki samit fonem /t, k, q/ kipləşəndir.

e). /CC/ birləşməsinin birinci tərəfindəki samit novlu /x/ -dirsə, ikinci tərəfdəki samit səs yalnız kipləşən /t/ ola bilər. /səxt, bəxt, rəxt, təxt.../

ə). /CC/ birləşməsinin birinci tərəfindəki samit novlu /h/ olarsa, ikinci tərəfində kipləşənlərdən yalnız iki samit - /t,d/ onu izləyə bilər.

f). /CC/ birləşməsinin birinci tərəfindəki samit novlu /z/ -dirsə, ikinci tərəfdə heç bi novlu samit gələ bilməz. (Bu haqda əvvəlki bölmələrdə ətraflı danışmışıq).

Nəticə: Əslində apardığımız tədqiqin nəticəsi yuxarıda aydın şəkildə verilmişdir. Yenə də qeyd etmək lazımdır ki, /CVCC/ tipli bir hecalı sözlərdəki yanaşı gələn və birləşmə yaradan novlu və kipləşən (partlayışlı) samitlər, onlarda baş verən fonetik məhdudiyət yaxud uyarlıq xüsusiyyətləri dilin qanuniyyəti çərçivəsində öyrənilmişdir. /CC/ samit birləşmələrində novlu və kipləşən samitlərin tələffüz orqanlarının hansı hissəsində əmələ gəlməsi, onların kar, yaxud cingiltili olması da tədqiq edilmiş, alınan nəticələr məqalə boyu tezis və cədvəllər şəklində əks olunmuşdur.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası, AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi tədqiqləri, Şərq filologiyası məsələləri, IY buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2007, 23 s.
2. Məmmədova Ə.B., Fars dilinin orfoqrafiyası (dərs vəsaiti) "Elm və təhsil", Bakı: 2011, 232 s.
3. Мамедова А.Б., Фонемный инвентарь современного персидского языка, «Перспективы науки», Научно-практический журнал, № 10, октябрь, стр. 125-129, Тамбов: 2013, 270 s.
4. Məmmədova Ə., Müasir fars dili seqmentasiyasında /CC/ novlu samit birləşmələrinin fonetik səciyyəsi, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, № 12, s.12-18; Bakı: 2018, 387 s.
5. Məmmədova Ə., Müasir fars dili seqmentasiyasında /CC/ kipləşən samit birləşmələrinin fonetik səciyyəsi, Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, 3(107), səh. 71 -75, Bakı : 2018, 494 s.
6. Yədollah S., Avaşenasi-ye zəban-e farsi, virayəş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e daneşqahi, Tehran: 1392, 195 s.

A. Mammadova

The phonetic characteristic fricatives and plosive consonant units in modern Persian segmentation / C_{fricative}C_{plosive} /

Summary

This article has been investigated inside the /C_{fricative}C_{plosive} / units of the contemporary fricatives and plosive consonants, of modern Persian

language / C_{fricative}C_{plosive} / merger. From the research, it can be seen that none of the consonant voices found in the tongue can come along with one word. Only a certain part of the new consonants on the basis of domestic law can be accompanied by certain consensus.

The / C_{fricative}C_{plosive} /consonant combination has two types of pronouns in the composition of the pronunciation organs, as well as the fact that they are profit and dumb. The most optimal option for pronouncing the type of fricatives consonant / C_{fricative} C_{plosive} / combination in the pronunciation of language is that the articulation denominator of the consonants is interval and distance. The obtained results are reflected in various theses and tables.

А. Мамедова

Фонетические особенности щелевых и взрывных согласных в сочетаниях / C_{щелев.}C_{взрыв.} / в сегментации современного персидского языка

Резюме

В этой статье исследуется вопрос о щелевых и взрывных согласных в консонантных сочетаниях / в персидском языке. В результате исследования можно прийти к выводу о том, что не все согласные звуки, имеющиеся в языке, могут находиться рядом в рамках одного слова. Согласно внутренним законам языка, лишь определенное число щелевых и взрывных согласных могут сочетаться с определенными согласными звуками в слове. В консонантных сочетаниях играет определенную роль то, в каких именно органах артикуляции происходит образование / C_{щелев.}C_{взрыв.} / щелевых и взрывных согласных, а также то, являются они звонкими или глухими звуками. В произношении носителей языка в консонантных сочетаниях щелевых согласных самым оптимальным вариантом является удаленность друг от друга органов артикуляции и наличие расстояния между ними. Полученные выводы отражены в различных тезисах и таблицах.

Rəyçi: Mehman Tarıverdiyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent